İslam'ın Siyasallaşmasına Yol Açan Gelişmeler

Developments That Cause Politicization of Islam

Nazım Maviş*

Abstract: In modern times, Understanding the political and ideological developments in the Islamic world, the main points of tension and conflict, and the debates on the axis of religion and politics are also associated with understanding the politicization processes of Islam correctly. Islamism, which rises as a result of the politicization of Islam is not an ideological and political movement independent of Islam. Therefore, it would be descriptive to concentrate on the historical process a little to understand how Islamism which includes a form of modern-day ideology, has evolved from a religion to an ideology form. In this study, it was investigated about the politicization process of Islam and the origins of Islamism in order to help understand Islamism. In this context, the political, military and social movements caused by the crises faced by the Islamic world in 18th and 19th centuries have been examined, and the effects of these movements on the politicization of Islam have been investigated. In this study, the events that turned Islam into a political movement and the reactions of religious groups against these events have been examined. As a result of the events faced by the Islamic world in the 18th and 19th centuries, Islam started to turn into a political movement as well as a religion. In particular, the assaults and cultural attacks of the Westerners towards the Islamic world have created a line of defense in the Islamic world and the defense line that created against both military and cultural attacks has been the source of political theses based on Islam over time. In this context, "Islamic Resistance Movements" and defenses produced against cultural attacks in many regions of the Islamic world have formed the basis of Islamic thought and Islamic movements in the modern era. In addition to the resistance movements against the invasion and colonization attempts of the western countries, the tradition of "Rejection", which formed after Ernest Renan's "Islam and Science" conference, has gradually caused Islam to turn into a political program.

Structured Abstract: In order to understand the emergence of Islam as a political movement, problems experienced by the Islamic world in the 18th and 19th centuries will provide descriptive tips.

The Islamic world faced two major challenges in the 18th and 19th centuries: the military attacks of the Western powers and the occupation and colonization resulting from these attacks and, cultural attacks on Islam, as a religion. In both challenges, the Islamic world felt vulnerable, helpless, and weak.

The Islamic world entered the 19th century under the determination of the West in every field as a result of military, cultural, and intellectual attacks (Dursun, 1992, p. 17). In the 19th century, the Islamic world was experiencing a complete collapse and disintegration because of the military and cultural challenges of the West. This process peaked with the colonial movement that accelerated in the second half of the 19th century and many Muslim peoples came under the domination of Western imperialism (Dursun, 1992, p. 19). The

* Dr.

Dr.

ORCID 0000-0002-6862-6638

nmavis@hotmail.com

Cite as/ Atıf: Maviş, N. (2020). İslam'ın siyasallaşmasına yol açan gelişmeler. *Turkish Studies - Social*, 15(4), 2267-2282. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.42858>

Received/Geliş: 12 April/Nisan 2020

Accepted/Kabul: 20 June/Haziran 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 25 June/Haziran 2020

CC BY-NC 4.0

occupation and colonization process started with India and Algeria; It continued with the occupation of many Islamic lands in Africa and Asia as well as Arab Islamic countries such as Egypt, Sudan, and Tunisia. (Çağlayan, 2010, S. 32-33).

On the other hand, attacks on Islam and the cultural values of Muslim societies have increased significantly in Western scientific circles; The religion of Islam was beginning to be shown as the reason for the backwardness of Muslim peoples. Especially these attacks were symbolized and peaked with Ernest Renan's conference on "Islam and Science", and the entire Islamic world had to produce a new line of defense and language. Therefore, the Islamic world and Muslims faced both the military and cultural challenges of the Western powers towards the Islamic world. The threat to Muslim societies was not only limited to losing their land and states, but also to losing all social, social and cultural values, and the foundations that had been filtered through the fundamental principles of Islam in the centuries.

It is necessary to look for the attitude and reaction of Muslim peoples in the face of these two big challenges of the West, as the basis of the mobilization of Islam as a political movement.

The reaction of Muslim people whose lands were occupied by Western powers, and controlled by non-Muslim countries, cause to the beginning of a process which is Islam as a defense force.

The Islamic world responded to occupation and colonization through resistance movements organized by religious leaders. The collapse of the Islamic made the Muslim people vulnerable. The resistance movements were organized to strengthen Islamic identity and culture by religious elites, to organize the community instead of the lost the state, to liberate Muslim lands from foreign occupation and to produce a new line of defense (Karpas, 2009, p. 8). In the 19th century, almost 30 resistance movements created by popular religious leaders in the occupied regions of the Islamic world (Karpas, 2009, p. 9).

Although these resistance movements, which started as local or regional movements, started as anti-colonialist movements, the leadership of these leaders also created Islamic resurrection movements (Çağlayan, 2010, p. 21). Although it was originally born against the occupation and colonization of the Western powers, it gradually restored a strong Islamic structuring, social renewal (Karpas, 2009, P. 34), back to the Qur'an and Sunnah, to preserve the Muslim identity, to produce new political strategies that would restore the integrity of the ummah (Ramazan). , 2005, P. 4), to produce new political strategies that will restore the integrity of the ummah (Ramazan). , 2005, p. 4) has become a defense strategy aimed at ensuring the solidarity of Muslims around the principle of brotherhood and regaining their strength. It was also among the aims of these movements to oppose Bid'ad and superstition, to prevent foreign elements and distortions observed in Muslims' thoughts and behaviors, and to direct Muslims to the Qur'an and Sunnah, which are the main sources of Islam.

The second major and shocking challenge for the Islamic world faced in the 18th and 19th centuries was criticism of Islam, Muslims, and the current state of the Islamic world across the West in the intellectual and cultural arena. While Europe was the actor of the enlightenment and the huge developments produced by the Industrial Revolution, the Islamic world was in a period of complete collapse and depression. The idea of progress had become the central idea of the 19th century. According to this idea, humanity was constantly moving towards better. Mind and science became the sole benchmark to grasp the secrets of the universe. What we do not yet know about the universe could be learned in the future with science. By using the mind and scientific methods, humanity would be able to dominate the universe more.

In the West, criticism not only towards Islam and Muslims but also against all religions has become an increasingly widespread discourse. When the subject was Islam, Muslims, and the Islamic world, West produced a more critical attitude as a result of the Christian subconscious (Türküne, 1991, p. 49).

The criticisms made by the European intellectual circles to Islam and Muslims were perceived by the Muslims as criticism that exceeded the limits of objective criteria. Based on the backwardness of Muslims, the main theme of these criticisms was the idea that Islam was against science and scientific progress. The criticisms of the Western circles towards Islam and Muslims were gathered at several points. First, Islam was cited as the reason for the backwardness of Muslim societies, and Muslim societies were portrayed as barbaric, lustful, and bloodthirsty communities because of this backwardness. Secondly, Islam did not give people faith and freedom of thought. Thirdly, Islam regarded different religions and beliefs as opposing societies and Islam thinks sword and war is the only way to spread Islam. Fourth, according to Islamic beliefs, the whole world

outside the Muslim world was seen as a battlefield. And Fifthly, Muslim societies should not be in the legal system and institutions (Peters, 1989, p. 180).

Based on the backwardness of the Muslims, all Muslim thinkers have pondered the attacks on Islam. The idea of the backwardness of the Islamic world almost everywhere in the Islamic world and it has been a new starting point for Muslim thinkers. Therefore, Muslim thinkers have tried to find a way out to backwardness and collapse. For this purpose, while they were reading the Qur'an in a new style, they also tried to create new approaches about Islam (Hatipoğlu, 2010, p. 73)

All these allegations and reactions to these allegations peaked with Ernest Renan's conference at the Paris Sorbonne University, "Islam and Science" in March 1883. With this conference, Renan strongly emphasized the conflict between Islam and science by claiming Islam has a prohibitive attitude towards scientific studies (Al-Behiy, 1997, p. 86). He claimed that he deprived him of the ability to make science and philosophy. According to Renan, the only source of the backwardness of the Muslims was their religion.

Many thinkers from many regions in the Islamic world have responded to these claims of Renan with "Rejections" (Türküne, 2005, P. 232). We can easily see the main themes of the "Islamism" movement when the "Rejections", are examined carefully. These response and defense efforts, which were tried to give an answer towards Ernest Renan's allegations through "Rejections" and gave Islam an intellectual movement and political movement.

Result

Muslim societies have tried to find solutions to their crises based on Islam. As a solution to the backwardness of Islamic societies, Western colonialism, defeat, fragmentation, and the crisis caused by captivity took people back to the Qur'an. New Islamic formations that existed in the 18th and 19th centuries emerged as an answer to the crisis.

It can be said that towards the end of the 19th century, it marked the "Islamic awakening" throughout the Islamic world. However, this awakening based on Islam has a religious character on one side and a political aspect on the other. From the middle of the 19th century, the pioneers of all Muslim peoples from India to the Mediterranean have seen the way for Muslim societies to overcome backwardness in the revitalization of Islam as a system of religious, moral, and social values (Subasi, 2003, P. 137).

To sum up, Western and anti-colonialism have an important place in the politicization of Islam. The mobilization of Islam has an important means of mobilizing the societies against imperialism, has a great role in the gaining of political quality of Islam. While Islam gained an anti-imperialist ideological character, on the other hand, it was the source to find answers to its situation by reinterpreting the Qur'an and the Sunnah (Akdoğan, 2003, P. 8 - 19).

It can be said that the main purpose of religious originated movements observed in the Islamic world in the 19th century was to re-dominate Islam and society, to produce the correspondence of Western ideas, thoughts, and Western institutions in Islam and to systematize Islam in a way similar to modern ideology. (Akdoğan, 2002, P. 2-21).

Keywords: Political Sciences, Islamism, Colonialism, Jihad, Islamic Unity, Rejection, Orientalism

Öz: Modern dönemlerde İslam dünyasında yaşanan siyasal ve ideolojik gelişmeleri, ana gerilim ve çatışma alanlarını, din- siyaset ekseninde yaşanan tartışmaları anlamak İslam'ın siyasallaşma süreçlerini doğru anlamayla da ilişkilidir. İslam'ın siyasallaşmasının sonucu olarak doğan İslamcılık, İslam'dan bağımsız bir ideolojik ve siyasal hareket değildir. Bu nedenle modern dönemlere özgü bir ideoloji formu taşıyan İslamcılığın nasıl olup da bir dinden bir ideoloji formuna dönüştüğünü anlamak açısından da biraz tarihsel sürece yoğunlaşmak açıklayıcı olacaktır. Bu çalışmada İslamcılığı anlamaya yardımcı olması bakımından İslam'ın siyasallaşma süreci ve İslamcılığın varoluş kökenleri araştırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda 18. ve 19. Yüzyıllarda İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı krizlerin ürettiği siyasi, askeri ve sosyal hareketler incelenmiş, bu hareketlerin İslam'ın siyasallaşmasına olan etkileri araştırılmıştır. Çalışmada İslamı siyasal bir harekete dönüştüren olaylar ve bu olaylar karşısında dini kesimlerin ortaya koyduğu tepkiler incelenmiştir. İslam 18. Ve 19. Yüzyıllarda İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı olaylar sonucu bir din olmanın yanı sıra siyasal bir harekete de dönüşmeye başlamıştır. Özellikle batılıların İslam dünyasına yönelik fiili ve kültürel

saldırıları İslam dünyasında bir savunma hattı doğurmuş, gerek askeri gerekse kültürel saldırılar karşısında oluşturulan savunma hattı zamanla İslam'a dayalı siyasal tezlerle kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda İslam dünyasının bir çok bölgesindeki "İslami Direniş Hareketleri" ve kültürel saldırılara karşı üretilen savunmalar modern dönemin İslamcılık düşüncesi ve İslami hareketlerin temellerini oluşturmuştur. Batılı ülkelerin işgal ve sömürgeleştirme teşebbüslerine karşı oluşan direniş hareketlerinin yanı sıra Ernest Renan'ın "İslam ve Bilim" konferansından sonra oluşan "Reddiye" geleneği giderek İslam'ın siyasal bir programa dönüşmesine kaynaklık etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Bilimi, İslamcılık, Sömürgecilik, Cihad, İttihad-I İslam, Oryantalizm

Giriş

İslam'ın siyasal bir hareket olarak doğuşunu kavramak için İslam dünyasının 18. ve 19. yüzyılda yaşadığı problemlere yönelmek açıklayıcı ipuçları sunacaktır. Her ne kadar İslam ile siyaset arasındaki ilişki, bazı klasik İslam bilginleri ve modern İslamcılar açısından genellikle ontolojik bir durum olarak kabul ediliyor, İslam'ın siyaseti içkin olduğu ve İslam'da Hristiyanlıkta olduğu gibi bir din-siyaset ya da dini ve dünyevi ayrımının olmadığı iddia ediliyor olsa da İslam'ın siyasal bir hareket olarak kabul edilişi modern bir olgudur ve kaynağı daha yakın bir geçmişte aranmalıdır. Özellikle 18. ve 19. yüzyılda İslam dünyasının yaşadığı gelişmeler karşısında Müslüman liderler ve halklarda gözlemlenen tutum alış, tartışma ve tepkiler İslam'ın uzun tarihi içinde alışık olunmayan bir durum olarak rahatlıkla değerlendirilebilir.

İslam dünyası 18. ve 19. yüzyılda iki büyük meydan okuma ile karşı karşıya kalmıştır: Bir yanda Batılı güçlerin askeri saldırıları ve bu saldırılar sonucu oluşan işgal ve sömürgeleştirme, diğer yanda dini inanç, kültür ve değerlere dolayısıyla bir din olarak İslam'a yönelik kültürel saldırılar. Her iki meydan okuma karşısında da İslam dünyası kendini savunmasız, çaresiz ve güçsüz hissetmiştir.

Hindistan'ın İngilizler, Cezayir'in Fransızlarca işgali ile başlayan bu yeni süreç, İslam dünyasının önemli bir bölümünün Batılı güçlerce sömürgeleştirildiği bir dönem olmuştur (El-Behiy, 1997, S. 7). İslam dünyası 19. Yüzyıla askeri, kültürel ve entelektüel saldırılar sonucu her alanda Batı'nın belirleyiciliği altında girmiştir (Dursun, 1992, S. 17). 19. yüzyılda Batı'nın askeri ve kültürel meydan okumaları karşısında, İslam dünyası tam bir çöküş ve parçalanma yaşıyordu. Bu süreç, 19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanan sömürgecilik hareketiyle zirveye tırmanmış ve pek çok Müslüman halk Batı emperyalizminin egemenliğine girmiştir (Dursun, 1992, s. 19). Hindistan ve Cezayir ile başlayan işgal ve sömürgeleştirme süreci, Mısır, Sudan ve Tunus gibi Arap İslam ülkelerinin yanı sıra Afrika ve Asya'daki birçok İslam toprağının da işgali ile devam etmiştir (Çağlayan, 2010, S. 32-33).

Öte yandan Batılı bilim çevrelerinde İslam'a ve Müslüman toplumların kültürel değerlerine yönelik saldırılar önemli ölçüde artmış; İslam dini, Müslüman halkların geri kalmışlığının nedeni olarak gösterilmeye başlanmıştı. Özellikle Ernest Renan'ın "İslam ve Bilim" konulu konferansı ile simgeleşen ve zirveye çıkan bu saldırılar karşısında bütün bir İslam dünyası yeni bir savunma hattı ve dili üretmek zorunda kalmıştı. Dolayısıyla İslam dünyası ve Müslümanlar, Batılı güçlerin İslam dünyasına dönük meydan okumasının hem askeri hem de kültürel yüzü ile karşı karşıya gelmişti. Müslüman toplumlar için tehdit, yalnızca topraklarını ve devletlerini kaybetmekle sınırlı kalmıyor; aynı zamanda asırlar içinde İslam'ın temel ilkelerinden süzülerek üretilmiş tüm sosyal, toplumsal ve kültürel değerleri, dolayısıyla varoluşlarını anlamlandıran temelleri yitirmeye dek uzanıyordu.

İşte İslam'ın siyasal bir hareket olarak seferber edilişinin temellerini, Müslüman halkların, Batı'nın bu iki büyük meydan okuması karşısında ürettikleri tavır ve tepkide aramak gerekir. Bugün İslamcılığın gözlemlenen birçok farklı biçiminin temellerini, Batı'nın bu meydan okumaları karşısında Müslüman önderlerin ürettiği tepki biçimlerine dayandırmak ve köklerini buralarda aramak mümkündür.

Müslüman halklar, bu iki meydan okuma karşısında-birbirinden bağımsızlaştırılması kolay olmamasına rağmen-kuramsal ve eylemsel olmak üzere iki tür tepki biçimi geliştirmişlerdir (El-Behiy,1997, S. 50). İşgal ve sömürgeleştirme süreçleri karşısında eylemsel, İslam'a ve Müslümanlara yönelik kültürel ve entelektüel saldırılar karşısında kuramsal bir tepki geliştirilmiştir.

Sömürgecilik Karşısında Tepkiler

18. yüzyılda başlayıp 19. yüzyılda hız kazanan işgal ve sömürgeleştirme süreci, Müslüman halkları tarihte hiç karşılaşmadıkları yeni ve sarsıcı bir durumla karşı karşıya bırakmıştır. Toprakları Batılı güçlerce işgal edilen, dolayısıyla Müslüman olmayan ülkelerin yönetim ve denetimine giren Müslüman halkların yaşadıkları sarsıntı sonucu verdikleri tepkiler, İslam'ın bir savunma gücü olarak seferber edildiği bir sürecin başlamasına neden olmuştur.

İşgallerin ürettiği en önemli tehdit, İslam'dan kaynaklı sosyal ve yargısal mekanizmaların gayrimüslim işgal güçlerinin askeri ve kültürel etkisi altında zayıflaması ve hatta yok olması idi (Çağlayan, 2010, S. 36). İslam topraklarının sömürgeleştirilmesinin somut sonuçları birkaç maddede toplanabilir:

1. Müslümanlar kâfirlerin yönetimi altına girmişlerdir.
2. Devletlerini yitirme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır.
3. İslam'ın kültürel kodlarına dayanan sosyal müesseselerin zayıflaması hatta yok olması tehdidi ile karşılaşmışlardır.
4. İslam'a dayanmayan yeni bir yargısal süreçle karşılaşmışlardır.
5. Topraklarına ve kaynaklarına Batılı güçlerce el konulmuştur.
6. Güçlü bir kültürel ve entelektüel tehditle karşı karşıya kalmışlardır.
7. Batı'nın İslam dünyası karşısında şaşırtıcı bir üstünlük kazandığı hakikati açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

İslam dünyası, işgal ve sömürgeleştirmeye dini önderlerin organize ettiği direniş hareketleri ile cevap vermiştir. İşgaller sonucunda İslami devletin çöküşü Müslüman halkları savunmasız bırakmıştır. Direniş hareketleri, dini elitler eliyle İslami kimlik ve kültürü yeniden güçlendirmek, kaybolan devletin yerine cemaati örgütlemek, Müslüman topraklarını yabancı işgalinden kurtarmak ve yeni bir savunma hattı üretmek için organize edilmiştir(Karpat, 2009, s. 8). 19. yüzyılda İslam dünyasının özellikle işgal altındaki bölgelerinde popüler dini liderlerin öncülük ettiği 30'a yakın direniş hareketi baş göstermiştir (Karpat, 2009, s. 9).

Yerel veya bölgesel hareketler olarak başlayan bu direniş hareketleri kolonyalizm karşıtlığı olarak başlamış olsa da dini liderlerin öncülük etmesi nedeniyle aynı zamanda İslami diriliş hareketleri hüviyeti kazanmıştır (Çağlayan, 2010, s. 21). Aslında İslam'ın ihya ve tecdid geleneği içinde de tasnif edilen bu hareketler (Mevdudi, 2011, El-Behiy, 1997), başlangıçta Batılı güçlerin işgal ve sömürgeleştirmesine karşı doğmuş olmasına rağmen zamanla yeniden güçlü bir İslami yapılanmayı, toplumsal yenilenmeyi (Karpat, 2009, s. 34), Kur'an ve sünnete dönüşü, Müslüman kimliğini korumayı, ümmetin bütünlüğünü yeniden sağlayacak yeni siyasi stratejiler üretmeyi (Ramazan, 2005, S. 4), Müslümanların kardeşlik ilkesi etrafında dayanışmalarını sağlamayı, onlara kuvvetlerini yeniden kazandırmayı amaçlayan topyekûn bir savunma stratejisi haline gelmiştir. Bid'at ve hurafelere karşı çıkmak, Müslümanların düşünce ve davranışlarında gözlemlenen yabancı unsur ve bozulmalara engel olmak ve Müslümanları İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve sünnete yöneltmek de bu hareketlerin amaçları arasında yer almıştır.

Cezayir'de başlayıp geniş bir coğrafyaya yayılan Senusilik Hareketi-Çad, Nijer ve Batı Sudan'ı içine alan coğrafyada etkili olmuş-Osmandan Fadyo'nun önderliğindeki Sokoto Cihadı,

Sudan Mehdi Hareketi, Molla Abdullah Hasan'ın Somali Cihadı, İngiliz işgaline karşı Mısır'da gelişen Ahmet Urabi önderliğindeki direniş, Dağıstan Müridizm Hareketi, Hindistan Muhammediye Hareketi, 19. yüzyıla damgasını vuran ve ana karakteri işgalci güçlerle savaşmak olan bu direniş hareketlerinden yalnızca birkaçıdır (İslamoğlu, 2011). Bu hareketler gerek önderleri ve gerekse doğuş biçimleri itibarıyla dini orijinli olduğu için işgal ve sömürgeleştirmeye karşı direnişi de dini argümanlarla kurup toplumun topyekûn seferber edilmesini dinden ürettikleri meşruiyet araçlarıyla sağlamışlardır. Bu anlamda din ve dinden kaynaklı birtakım kavram ve hükümler, Müslüman dünyanın keşfettiği bu yeni duruma cevap üretmek için yeniden seferber edilmiş ve yeni yorumlarla yeni anlamlar yüklenerek kullanılmıştır. Bu anlamda 20. yüzyıl İslami hareketlerinin de en merkezi kavramları olan cihad, darülharp, darül-İslam, ümmet ve hicret kavramları, Müslümanların karşılaştıkları bu yeni duruma karşı yapılan savunmanın meşruiyetini ortaya koymak üzere sıkça kullanılmıştır.

Bu kavramlar, yabancı işgali ile karşı karşıya kalmış İslam toplumları tarafından bu işgale ve Batı'nın her alanda yoğunlaşmış saldırılarına karşı Kur'an'daki kullanılış biçimleri ve İslam'ın ilk çağlarında yapılanmış şekillerinden hareketle yeni durumlara uyarlanmıştır. Bu hareketlerin ortaya çıktığı toplumlarda ve bu kavramların kullanılış biçiminde dinin bölgesi ve politikanın bölgesi arasında belirgin bir sınır yoktu. İslam toplumlarında tüm toplumsal ve ideolojik yapının dayanağını din teşkil ediyordu. Dolayısıyla emperyalizme karşı örgütlenen direniş ve protesto hareketleri de dini bir karakter taşıyordu (Peters, 1989, s. 243).

18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın başlarında Hindistan'da hızlı bir İngiliz yayılcılığı oldu. İngilizler, Hindistan'da hâkimiyetlerini himaye, ilhak ve işgal gibi yollarla genişleterek sürdürdüler. Müslümanlar, durumdan duydukları hoşnutsuzluk sonucu Hindistan'ın İngiliz yönetimi altında statüsünün ne olduğunu tartışmaya başladılar. Ünlü İslam bilgini Şah Veliyyullah'ın oğlu Şah Abdülaziz, 1803'te bu duruma karşılık şu fetvayı yayımlamıştır:

“Darül-İslam, darülharp olabilir mi? Darül-İslam üç yerde darülharp olabilir:

Müşriklerin kanunlarının yürürlüğe girmesiyle,

Darülharbe sınır olmasıyla,

Hiçbir Müslüman veya Zimmi'nin mevcut “eman” sözleşmelerine dayalı olarak himaye olunma beklentisinin kalmaması ile (Peters, 1989, s. 86-87-88).

Şah Abdülaziz'in bu fetvası ile Hindistan darülharp ilan edilir ve İslam toprağının darülharp oluşunun doğal sonucu olarak da cihat kaçınılmaz olur (Çağlayan, 2010, s. 36-37)

Bu fetvada da görüldüğü gibi İslam hukuku açısından bir İslam toprağının darülharbe dönüşmesinin ilk gerekçesini o ülkenin yargısal düzeninin Kur'an'a dayalı olmaktan çıkarılması ve Müslümanlarla zimmilerin Müslüman devletin eman sözleşmesinin sonucu olarak güven içinde yaşamalarının riske girmesi oluşturmaktadır. Buradan çıkan sonuç, bir İslam toprağının sadece işgal edilmesi değil, aynı zamanda orada yargısal ve kamusal iktidarın el değiştirmeside o toprakların darülharbe dönüşmesine, dolayısıyla işgalci güçlere karşı cihada yol açmaktadır. Bu fetva, işgalci güçlere karşı direnişi harekete geçirebilmek için İslam'a ait kavramların yeniden kullanılışının ilginç bir örneğidir.

Bir ülkeyi darülharp ilan etmenin doğal sonucu, o ülkenin tekrar Darül-İslam olması için cihada yönelmektir. Bu açıdan 18. ve 19. yüzyıldaki direniş hareketlerinin hemen hemen hepsi cihat hareketleri olmuş ve cihat kavramı güncellenen anlamı ile Müslüman kitleleri emperyalizme karşı mobilize etmenin etkili bir aracı haline gelmiştir.

Batı sömürgeciliğine karşı direnişte cihat öğretisi önemli bir yer işgal ediyordu. Müslümanlar, birçok yerde yeni durumlara şiddetle karşı koydular; toplumu harekete geçirmek, mücadeleyi haklı bir platforma oturtmak ve düşmanı belirgin kılmak için cihat düsturuna sarıldılar

(Peters, 1989, s. 26). Cihat kavramının kitleleri emperyalizme karşı harekete geçirme gücünün yakın zamanlardaki çarpıcı örneklerinden biri de 1914'te ilan edilen "Osmanlı Cihat Bildirisi" dir (Peters, 1989, S. 82). Cihat doktrini etrafında şekillenen direniş hareketleri, kazandıkları anti-emperyalist karakterle yeni bir ideolojiyi oluşturmaya başlamıştı. İslam Cihat doktrini ile İslam, bir din olarak sadece Hristiyanlığın karşısında olmanın ötesinde, Batılı yeni fikir ve düşünce akımlarının hatta Batı'nın karşısında bir direniş ve savunma ideolojisi olarak mücadelecı bir kalıba sokuluyordu (Akdoğan, 2000, s. 42). Batı saldırıları, İslam toplumlarının ortak bir siyasal tavır almalarına neden olmuş ve bu tavır alışı, siyasal içerikli bir İslami kimliğin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Modern İslamcı hareketlerin önemli bir kısmının hala Batı karşıtlığı temelinde konumlanışını 18. ve 19. Yüzyıldaki bu direniş hareketlerine dayandırabiliriz.

Batı, İslam dünyasını yalnız askeri olarak işgal etmekle kalmamış, aynı zamanda birçok yerde Müslümanların gündelik yaşamlarını olumsuz etkileyecek uygulamalarda bulunarak direniş, cihat, Batı karşıtlığı vb. savunma araçlarını tahrik etmiştir. Batı'nın, hemen bütün İslamcı hareketlerin değişmeyen ötekisi oluşunun kaynağı burada aranabilir. Bu anlamda İngilizlerin Somali işgali ve bu işgale karşı Muhammed Abdullah'ın örgütlediği direniş hareketi ilginç bir örnek oluşturur. İngiliz sömürge valisinin ezanı yasaklaması üzerine önce Barbera'ya "hicret" eden Muhammed Abdullah, bu onursuz duruma karşı isyan ederek, köy köy gezip ateşli konuşmalar yaparak İngilizlere karşı ilan ettiği cihat için silah ve mücahit toplamaya başlar. Ve böylelikle İngilizlere karşı Somali Cihadı başlamış olur. Hemen tüm direniş hareketlerinin Muhammed Abdullah'inkine benzer bir başlangıç hikâyesi vardır. Muhammed Abdullah'ın kendisinden neredeyse bir asır sonra ortaya çıkan ve asrın en güçlü İslamcı figürü olan İmam Humeyni'nin Amerika için söylediğine benzer olarak söylediği "Allah İngilizlerden büyüktür." sözü, bu hareketlerin siyasal karakterini ele vermesi açısından ilginç bir örnektir (İslamoğlu, 2011, s. 38).

Birçok cihat hareketi, devletlerinin çöküşü karşısında bir halk direnişi organize etmiş ve direnişin ana hedefi olarak da saf bir İslam devleti tesis etmeyi belirlemiştir (Peters, 1989, S. 83). Bu çerçevede ortaya çıkan bir diğer kavramda İslam'ın "ümme" nosyonundan hareketle üretilen ittihad-ı İslam (İslam Birliği) ya da Batılıların kullandığı biçimiyle Panislamizm kavramıdır. Başlangıçta-Batı'nın güçlü yüzü karşısında Müslümanların ancak kuvvetlerini birleştirmek suretiyle başarılı olabileceği tespitinden hareketle- bir kuvvetler birliği anlamında kullanılan ittihad-ı İslam ve onun dayanağını teşkil eden "ümme" kavramı, zamanla bağımsız bir siyasal birim olarak örgütlenmeyi öngören bir anlama evrilmiştir (Akdoğan, 2000, s. 43).

Dolayısıyla emperyalizme karşı çoğunlukla dini elitlerce örgütlenen bu direniş hareketleri, meşruiyetlerini tesis etmek ve halkı seferber edebilmek için birtakım dini kavramları yeni anlamlarla tedavüle çıkarmak suretiyle giderek yeni bir ideolojinin şekillenmesine de kaynaklık etmişlerdir.

İslam dünyasında işgal ve sömürgeleştirmeye karşı oluşan tepki ve tavır alışı tek biçimi şüphesiz bahsi geçen direniş hareketleri olmamıştır. Bu dönemde Müslümanların işgal güçleriyle mücadele edebilecek kadar güçlerinin olmadığını düşünen, dolayısıyla işgal güçleri ile mücadelenin yararsız olduğuna inanan gruplarda olmuştur. Direniş hareketleri ile bu gruplar arasındaki temel fark, bu grupların, Müslümanların ibadetlerini yerine getirebilmek için kolonyalist güçlerle işbirliği içinde olmaları gerektiğini düşünmeleridir (Çağlayan, 2010, s. 21). Aynı zamanda dinin siyasetle ilişkisi bağlamında da direniş hareketleri ile farklılaşan bu gruplar, Batılı güçlerle uyum ve uzlaşma aramış ve Batılı değerlerle İslam'ı harmanlamaya yönelik bir tutum sergilemişlerdir. Hindistan özelinde Sir Seyyid Ahmed Han, bu tutumun simgesel ismi olarak öne çıkmış ve siyasetten uzak durarak Müslümanlar için -kolonyalistlerin müsaade ettiği kadar- dinin ve cemaatin korunduğu bir alan üretmiştir (Çağlayan, 2010, s. 36).

Bu açıdan 18. yüzyıl İslami direniş hareketlerinin tarihi, aslında Batı'nın Müslüman dünyadaki kolonyalist faaliyetlerinin de bir tarihidir. Denilebilir ki direniş hareketleri, kolonyalizme

karşı duyulan tepkiden ya da bunların neden olduğu etkilenmelerden doğmuştur (Çağlayan, 2010, s. 31).

İşgal ve sömürgeleştirme, Müslüman toplumları inançlarının gereğini özgürce yerine getirmekten ve güvenliklerinin kaynağı olan devletten yoksun bırakmıştı. Müslüman toplumlar, işgallerin doğurduğu sonuçların üstesinden kendi başlarına gelmek zorunda kalmıştı. Tam da böyle bir ortamda İslami direniş hareketleri, devletin çözülüşü nedeniyle savunmasız kalan cemaati yeniden askeri, sosyal, dini ve siyasi bir birim olarak örgütledi. Dolayısıyla cemaati; devletin destek, denetim, yönetim ve rehberliği yerine bu yeni hareketlerin destek, denetim, gözetim ve rehberliği şekillendirmeye başlamıştı (Karpas, 2009, s. 37). Bu hareketler, işgallere karşı savaşmanın yanı sıra toplumu yenilemek, hızlı değişimin ürettiği zihin karmaşasını ortadan kaldırmak gibi amaçlarla toplumu yeniden inşa etmeye çalışıyordu (Karpas, 2009, s. 34). Egemen siyasal ve toplumsal yapıların bu yeni durumla mücadele etmek için yetersiz olduğu düşüncesiyle, bir yandan işgalcilerle mücadele edilirken diğer yandan geleneksel siyasi ve toplumsal yapılara da eleştirel bir tutum geliştiriliyordu (Karpas, 2009, s. 69). Bu hareketler eliyle kitleler, toplumsal durum ve kimliklerinin farkına varıyor, bu farkına varışın sonucu olarak da giderek siyasallaşıyordu (Karpas, 2009, s. 31).

18. ve 19. yüzyılda ortaya çıkan bütün bu hareketler, (Arabistan'da var olan Vehhabilik dışında) sufi kökenlidir (İslamoğlu, 2011). Bu hareketler, popüler dini önderler eliyle harekete geçirilen İslam toplumunu ahlaken canlandırmayı ve yenileştirmeyi hedefleyen hareketlerdi. Sufi kökenli olmasına rağmen tasavvufun sakin, barışçı, kapalı ve münzevi tutumuyla çelişik olarak devrimci ve militan bir tutuma sahipti. İşgale karşı cihat inancı, sufilerin gerilla savaşçılarına, ordu komutanlarına, devlet başkanlarına dönüşmesine yol açmıştı (Karpas, 2009, s. 77). Bu hareketler, savaşçı karakterlerinin yanında toplumu canlandırmaya ve yenilemeye dönük çabaları nedeniyle "ihya", "uyanış", "ıslah", "diriliş" ve "tecdit" hareketleri olarak da anılıyordu (Mevdudi, 2011, El-Behiy, 1997, İslamoğlu, 2011).

Dolayısıyla tüm bunlardan sonra bu hareketlere dair şu saptamaları rahatlıkla yapabiliriz: Bu hareketler,

1. İslam toplumlarında toplumu, kendi durumuna dair bir tespitle siyasi, toplumsal ve ekonomik değişimin aktörü olarak devreye sokmuştur.
2. Çöken devletlerinin yerine yeni ve yenilenmiş bir İslam devleti getirme fikrini ortaya koymuştur.
3. İslam dünyasında halen ana ayrım çizgisi olarak var olan cihadist ve uzlaşmacı iki yeni geleneğin doğuşuna kaynaklık etmiştir.
4. Modern İslamcı hareketlerin kökenini teşkil etmiştir.

Bu işgaller ve işgallere karşı oluşan tepkiler dikkatle izlendiği takdirde işgallerin, İslam dünyası için sarsıcı olduğu kadar yenileyici etkilerinin de olduğu görülecektir. İslam'ın mücadelecisi bir kimlik etrafında siyasal bir dile evrilişinin izleri buralarda bulunabilir (Akdoğan, 2000, s. 42). Sömürgecilik, İslam dünyasının Batı karşısındaki hakikatini bütün çıplaklığı ile ortaya çıkaran bir işlev görmüştür. Aslında asırlar boyu psikolojik, siyasi ve askeri olarak Batı karşısında kendini güçlü görmenin rahatlığı içinde olan İslam dünyası, işgal ve sömürgeleştirme süreçleri ile durumun hiç de zannettiği gibi olmadığını acı bir şekilde fark etmiştir. Bu, İslam dünyasında sarsıcı etkiler doğuran bir farkına varış olmuştur. Yenilmek, üstelik de hemen her cephede, hemen her alanda yenilmek, uzun yıllar sürecek bir yenilgi psikolojisinin doğuşuna kaynaklık etmiştir.

Batı, İslam dünyasına yönelik işgal ve saldırılarını meşrulaştırırken ilerilik ve gerilik kavramlarını kullanıyor, saldırılarının meşruiyetini İslam dünyasını medenileştirmekle temellendiriyordu. İslam dünyası kendisini yok etmek için yapılan saldırılara karşı var olmak için, varlığını sürdürebilmek için bir savunma hattı oluşturdu; savunmanın ve var olmanın meşruiyet

temelini İslam'a dayandırdı. Batı, medeniyet adına saldırırken İslam dünyası, İslam adına direniyordu. Dolayısıyla İslam, başta askeri ve maddi gücünün yıkıcılığı olmak üzere Batı'nın her alandaki saldırılarına karşı Müslüman toplumların bir savunma aracı olarak kullanıldı. Müslüman toplumları toparlamak ve Batı saldırılarına karşı seferber edebilmek için yeni anlamlar yüklenerek tedavüle çıkarılan İslami kavramlar, İslam'ın siyasi bir muhteva kazanmasının aracı unsurlarından oldu. Bu anlamda, İslam'ın savaş, devlet, öteki vb. hükümlerine yeni anlamlar yüklenerek bu hükümler Müslüman muhayyilede yeniden canlandırıldı. Örneğin İbni Teymiyye'nin Moğol istilası karşısında verdiği cihat fetvası, Batılı işgal güçleri için yeniden kullanıldı. Tüm bu olayların sonucu olarak Batı, Müslüman toplumların toplumsal hafızasına sürekli canlı kalacak bir öteki olarak yerleşti. Batı, 18. ve 19. yüzyılın direniş hareketleri için olduğu gibi bugün de İslamcı hareketler açısından kötü hatıraların sembolü olarak öteki olma niteliğini büyük oranda korumaktadır. Dolayısıyla işgal ve sömürgeleştirme, İslam'ın karşıtı bir Batı olgusunun İslam dünyasının değişmeyen ötekisi olarak doğuşuna yol açmıştır.

Direniş hareketleri, dayandıkları sufi kökenleri nedeniyle sadece işgale karşı direnişi örgütlemekle kalmamış, toplumu yeniden eşitlik temelinde örgütleyen bir işlev de üstlenmiştir. Bu açıdan İslam dünyasının geleneksel kurum ve yapıları eleştirilirken direniş hareketleri eliyle yeni toplumsal yapılar kurulmuştur. Bu arada da din, bireysel dünyanın sınırlarından çıkarak toplumsal alana yeni, sivil ve eşitlikçi formlarla egemen olmaya başlamıştır. Direniş hareketleri, devletin çökmesiyle doğan boşluğu dolduracak bir etkinliğin kaynağı olarak siyasi bir hüviyet kazanmıştır. Dolayısıyla devletini ve toprağını savunmanın yanında, toplumunu ve dinini de savunan bir form üretmiştir. Hatta doğan siyasi kaos ortamında yargısal bir fonksiyonda üstlenerek yer yer yeni bir yargısal düzen inşa etmiştir. Aslında terminolojileri ve biçimleri geleneksel olmasına rağmen özleri yeni olan bu hareketler, düşünceleri, inançları ve toplumsal kimlikleri de zamanla yenilemiştir.

Bununla birlikte Batı'nın saldırıları karşısında mukavemet gücü oldukça zayıflamış olan Müslüman topluluklar, işgal ve sömürüye ancak güçlerini birleştirmek suretiyle karşı koyabileceklerini düşünüyorlardı. Bu nedenle İslam'ın "ümme" kavramından hareketle bütünüyle siyasi muhtevaya sahip olan İttihad-ı İslam, halifelik ve Panislamizm politikaları devreye sokuldu. Batı'nın saldırıları karşısında en düşkün dönemini yaşayan İslam dünyası, hem bir kimlik problemi yaşıyor hem de işgallerin ürettiği ruh bozgununun sonucu olarak onur ihtiyacı duyuyordu. Müslüman toplumlar, Batı'nın bütün askeri ve kültürel saldırılarından kaynaklanan kimlik arayışının sonucunda Müslümanlığa, zedelenen onurlarını yeniden tesis etmek için "Allah'ın en mükemmel din" şeklinde tanımladığı "ekmel din" olan İslam'a yönelerek güçlü bir mevzi kazandıklarını düşünüyorlardı. Dolayısıyla İslam, 18. ve 19. yüzyılda büyük bir ruh bozgunu yaşayan Müslüman toplumlara hem bir kimlik hem bir onur kaynağı ve hem de güçlü bir mevzi sunuyordu.

Her kriz anı ya çöküş ve içe kapanmayı ya da canlanma ve yenilenmeyi doğurur. 18. ve 19. yüzyılda Müslüman toplumlar yaşadıkları bu büyük krizin sonucu olarak her iki durumu da yaşıyorlardı. Bir taraftan içe kapanarak Batılı ve yeni olan her şeye karşı refleksif bir tutum üretirken, bir taraftan krizin ürettiği iç sorgulamaların etkisiyle yeni sorunlara yeni çözümler aramaya çalışıyorlardı. Sorunlar modern ve büyük oranda siyasi olduğu için çözümler de geleneğin dışında modern ve siyasi oluyordu. Bütün bunların sonucunda siyasi görüntüsü daha baskın bir din, diğer bir deyişle ideolojileşmiş bir din doğuyordu.

Kültürel ve Entelektüel Saldırlara Karşı Tepkiler

18. ve 19. yüzyılda İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı ikinci büyük ve sarsıcı meydan okumayı entelektüel ve kültürel alanda, İslam'a, Müslümanlara ve İslam dünyasının Batı karşısındaki mevcut durumuna yönelik eleştiriler oluşturuyordu. Avrupa, aydınlanma düşüncesi ve Sanayi Devrimi'nin ürettiği baş döndürücü gelişmelerin aktörü olurken İslam dünyası tam bir çöküş ve buhran dönemini yaşıyordu. İlerleme fikri, 19. yüzyılın merkezi fikri halini almıştı. Bu fikre göre insanlık sürekli daha iyiye ve güzele doğru ilerlemektedir. Akıl ve bilim, kâinatın sırlarını kavramak

için tek ölçüt halini almıştır. Kâinat hakkında henüz bilmediklerimiz de bilimin ve aklın öncülüğünde ileride öğrenilebilecektir. İnsan, aklını ve bilimsel metotları kullanarak kâinata daha fazla hükmedebilecektir. Batı, 19. yüzyılda bu fikri atmosferle, pozitivist yaklaşımın temel sonucu olarak dinlerin belirleyiciliğinden uzaklaşarak yeni bir dünyaya kapı aralamıştır. Bilim, insanın bilinmeyenleri bilip çözümleyebileceği en yetkin araç halini aldıkça dinin konumu zayıflamıştır. İnsanın hayatı anlama ve anlamlandırma çabası içinde dinin belirleyiciliğinin yerini giderek akıl ve bilim almış; toplumsal düzene egemen olan dini ve ahlaki ilkeler, yerini rasyonel ve laik ilkelere bırakmıştır. Batı, 18. ve 19. yüzyılda büyük değişimlerin merkezidir. Batı’da sadece İslam’a ve Müslümanlara yönelik değil, bütün dinlere yönelik eleştirel bir anlayış giderek daha hâkim bir söylem halini almış; Batı, söz konusu olan İslam, Müslümanlar ve İslam dünyası olunca hem Hristiyan bilinçaltının hem de sömürge ve işgal politikalarını haklılaştırma ihtiyacının sonucu olarak şiddeti daha da artmış bir eleştirel tutum üretmiştir (Türköne, 1991, s. 49).

Avrupalı entelektüel çevreler tarafından İslam’a ve Müslümanlara yapılan eleştiriler, Müslümanlarca objektif kriterlerin sınırlarını aşmış, adeta saldırganlık niteliği kazanmış eleştiriler olarak algılanıyordu. Bu eleştirilerin ana temasını Müslümanların geri kalmışlığından hareketle İslam’ın bilim, bilimsellik ve ilerlemeye karşı olduğu fikri oluşturuyordu. Batılı çevrelerin İslam’a ve Müslümanlara yönelik eleştirileri birkaç noktada toplanmıştı. İlk olarak İslam, Müslüman toplumların geri kalmışlığının nedeni olarak gösteriliyor ve Müslüman toplumlar, bu geri kalmışlıktan ötürü barbar, şehvet düşkün ve kana susamış topluluklar olarak resmediliyordu. İkincisi, İslam insanlara inanç ve düşünce özgürlüğü tanııyordu. Üçüncüsü, İslam kendi inananları dışında farklı din ve inanç mensubu tüm ırk ve toplumları savaşılabacak toplumlar olarak görüyor ve İslam’ı yaymanın yegâne yolu olarak da kılıç ve savaş öneriyordu. Dördüncüsü, İslam inançlarına göre Müslüman dünyanın dışındaki bütün dünya bir savaş alanı olarak görülüyordu. Ve beşinci olarak da Müslüman toplumlar, barbar kavimleri andıracak bir ilkelik içerisinde yaşadıkları için medeni toplumlar ve medeni toplumların ürettiği hukuk sistemi ve kurumların içinde olmamalıydı (Peters, 1989, s. 180).

İslam’a yönelik bu eleştirilerin yanında Avrupa’da çeşitli yayın organları aracılığıyla üretilmeye çalışılan Müslüman tipi de hem medeni dünyanın hem de insanlık kategorisinin dışında bir resim ortaya çıkarıyordu. Peters’e göre Müslümanlar gerici, fanatik, kavgacı ve ilkel yaratıklar olarak gösterilmek suretiyle bir taraftan da sömürgeci yayılmanın meşruiyet zemini sağlanmış oluyordu (Peters, 1989, s. 32).

Bütün bunlar, objektif eleştiriler olmaktan öte acımasız, haksız ve yanlış saldırılar olduğu için Müslüman toplumların ruh dünyasında derin yaralar açıyor ancak Batı’nın gelişmişliği ve İslam dünyasının Batı karşısındaki durumu, Müslümanların özgüven ve cesaretlerini kıracak kadar acı bir hakikat olduğu için büyük bir şaşkınlık yaratıyordu. İslam dünyası tam bir ruh bozgunu yaşıyordu.

18. yüzyılda başlayan sömürgeleştirme süreci, 19. yüzyılda hızlanarak sürmüştür. Batı, İslam dünyasını sömürgeleştirirken sömürgeleştirdiği toplumları geri kalmışlıkla suçlamakta ve bu geriliğin nedeni olarak da sömürgeleştirdiği toplumların inançlarını yani İslam’ı göstermektedir. Onlara göre gerilik, eğitimsizlikten, cehaletten ve dine, geleneklere saplanmaktan kaynaklanmaktadır. Hatta bazı aşırı ve ırkçı görüşler, İslam’ı da aşarak Doğulu oluşu geri kalmışlığın temeli olarak görüyor, Batı ve Doğu arasında hep var olduğu iddia edilen ve bugün de çok açık bir şekilde ortada olan seviye farkına vurgu yapıyordu. Müslüman kafasının dar bir çemberle kapalı olduğu iddia edilerek İslam dünyasının yeniliklere, yeni fikirlere kapalı olduğu vurgulanıyordu.

Batılı güçler, İslam’a ve Müslümanlara yönelik aşağılayıcı ve saldırgan tutumlarını Batı ve Doğu ayırımına oturtarak ideolojik haklılığını, ilerleme ve medeniyet fikri etrafında oluşturdu. Batılı entelektüel çevrelerde dünya, medeni toplumlar ve vahşi toplumlar olarak sınıflandırılıyor ve Batıların, vahşi toplum olarak tavsif edilen Müslümanlara ait toprakları işgal etmeleri ve sömürgeleştirmeleri, ekonomik ve askeri amaçların dışında ahlaki bir misyona da oturtuluyordu.

Hobson'a göre İngilizler, sadece mümkün olduğu için değil, yapmaları gerektiği için ve beyaz adamın ahlaki sorumluluğu olduğu için Doğulu toplumları işgal ediyorlardı. Hobson, Avrupalıların Doğu'ya bir medeniyet armağanı bırakmak düşüncesiyle emperyalizmi bir "medenileştirme misyonu" olarak gördüklerini söylüyor. Emperyalizmi "medenileştirme misyonu" olarak kabul edenlere göre, Doğulu kimlik ve kültür yok edilmeli, yerine üstün Batı medeniyetine ait kimlik ve kültür yerleştirilmeliydi. İşgal ve sömürgeleştirmenin askeri ve ekonomik yüzü, özgürleştirme ve medenileştirmenin ahlaki yüzü ile maskelenmişti (Hobson, 2008, s. 238-239).

Batı'nın İslam dünyasına yönelik saldırılarının arka planında yatan bu ideolojik kaynağın bir diğer tarafını da Avrupa merkezci bakış oluşturmaktadır. Eşsiz olan ve ilerleyişi sonsuz bir şekilde süren Batı imajı, Batılı siyasi ve entelektüel çevrelerde yaygınlaşmıştı. Avrupalılar kendilerini hem geçmişte hem de şimdi tarihin ilerlemeci bir öznesi olarak görüyorlardı. Avrupalılar aydınlanma fikrinin merkezileştirdiği akılcılık ve Sanayi Devrimi'nin ürettiği özgüvenle kendilerini adeta insanlığın efendisi olarak görüyorlardı.

Buna karşılık Doğu, atalet ve durgunluğun coğrafyası idi. Doğu, geri kalmış, pasif ve çocuksu; Batı ise gelişmiş, hareketli ve otoriterdi (Hobson, 2008, s. 38). İcat yapmayan, kurum ya da tarih yaratmayan, hayal kurmayan, değerli bir şey üretmeyen hatta elinde bulunan toprağı ve değerli kaynakları nasıl kullanacağını bilmeyen bir toplum ve coğrafya... Dolayısıyla Doğu, Batı için medeniyetin hatta insanlığın dışında bir zaman ve mekân temsil ediyordu (Hobson, 2008, s. 225). Özetle "Batı, eşsiz erdemlerle kutsanmış olarak hayal ediliyordu. Akılcıydı, çalışkandı, üretken, fedakâr, tutumlu, liberal, demokratik, dürüst, otoriter, olgun, gelişmiş, becerikli, hareketli, bağımsız, gelişime açık ve dinamikti. Doğu ise Batı'nın karşısındaki ötekiydi: Akılcı olmayan, keyfi, tembel, üretmeyen, egzotik ve karmaşık, despot, pasif, bağımlı, durağan, değişmeyen" (Hobson, 2008, s. 22). Batı ile Doğu arasında böyle bir insanlık hiyerarşisi üretildi mi medeniyet götürme adına yürütülen her eylemde meşruiyet zemini kurulmuş olur. Batı, Doğu'ya özellikle de Müslüman toplumlara dair bu yargısını oryantalizm aracılığıyla bilimsel bir formata kavuşturmuştu. Asaf Hüseyin'e göre oryantalistlerin İslam'a ve Müslümanlara yönelik çalışmaları, Batı'nın İslam dünyasına yönelik işgal ve sömürgeleştirme hareketlerini büyük oranda meşrulaştırmış ve kolaylaştırmıştır. Oryantalistler, hem İslam dinine ve Müslümanlara yönelik aşağılayıcı tavır ve çalışmalarıyla hem de Batılı bir perspektiften ürettikleri Doğu imajıyla Batı'nın işgal ve saldırılarını meşrulaştırırken Müslüman toplumların ruh dünyasında da yıkımlara yol açmışlardı (Hüseyin, 2006, s. 63). Hüseyin; oryantalizmi, İslam dünyasını denetim ve kontrol altına almak için Batılıların ihtiyaç duyduğu bilgiyi üretmekle, dolayısıyla İslam dünyasının işgalinin psikolojik zeminini hazırlamakla itham etmektedir. Ayrıca Batı'nın, oryantalist bilim adamları aracılığıyla İslam'ın işgal ve sömürüye karşı koyabilecek direnişçi ve psikolojik ortamı üretebilecek cihat, ümmet ve tevhit gibi kavramlarının asıl anlamlarını tahrif ederek Müslümanları savunmasız bıraktığını iddia etmektedir. Bu oryantalist çalışmalarla İslam'a, onun peygamberine yönelik bir karakter suikastı söz konusuydu Hüseyin'e göre (Hüseyin, 2006, s. 57).

İslam dünyasına yönelik bütün bu söylemlerden Müslüman toplumlar ve entelektüeller için en can yakıcı olanı, İslam toplumlarının geri kalmışlığı ve bu geri kalmışlığın nedenleri bağlamında söylenenlerdi. Çünkü Batı'nın ulaşmış olduğu ekonomik, siyasi ve askeri düzeyle karşılaştırıldığında İslam dünyasının geri kalmışlığını görmemek imkânsızdı (Akif, 2012, s. 428). Batı ile İslam ülkeleri arasındaki bu uçurumun nedeni Müslüman mütefekkirlerin temel ilgi alanı oldu. Özellikle Batılıların İslam'ı geriliğin kaynağı olarak göstermesi karşısında bir yandan İslam'ı savunmak zorunda kalan Müslüman düşünürler, diğer yandan Batı karşısında düştükleri acziyetin kaynağını bulabilmek için bir sorgulama süreci başlatmışlardı.

Müslümanların geri kalmışlığından hareketle İslam'a yapılan saldırılara dönemin bütün Müslüman düşünürleri kafa yormuşlardır. İslam dünyasının hemen her yerinde İslam âleminin geri kalmışlığı fikri, Müslüman düşünürler için yeni bir hareket noktasını teşkil etmiştir. Dolayısıyla

Müslüman düşünürler geri kalmışlığa ve çöküşe çare aramaya, bir çıkış yolu bulmaya çalışmışlardır. Bu amaçla bir yandan Kur'an'ı yeni bir okumaya tabi tutarken bir yandan da İslam'la ilgili yeni yaklaşımlar oluşturmaya çalışmışlardır (Hatipoğlu, 2010, s. 73).

Bu bağlamda İslam topraklarının Batılı güçlerce işgal edilmesine karşı askeri bir direniş örgütleyen İslami direniş hareketlerinin önemli bir kısmı da bu problem üzerine yoğunlaşmış; işgal edilmenin ve sömürgeleştirilmenin nedeni olarak Müslüman toplumların zayıflıklarını işaret etmiştir. Geriliğin nedenleri bağlamında başlatılan düşünsel çabaların sonucu olarak iki tür yaklaşım doğmuştur. Her iki yaklaşım biçimi de çürüme ve zayıflığın temel nedeni olarak İslam'ı değil, Müslümanların İslam'dan uzaklaşmalarını, İslam'ın asıl prensiplerinin ve asli biçiminin terk edilmesini görüyorlar ancak problemin çözüm yolu söz konusu olunca ayrışıyorlardı. İlk grup, problemlerin çözümünde asli kaynaklara yani Kur'an ve sünnete yeniden dönüşü, bunun için İslam'ın saflaştırılmasını ve İslam dışı tüm yenilik ve çürümelerin sökülüp atılması gerektiğini ileri sürerken İslam dünyasında uzunca yıllar egemen olacak entegrist bir İslamcı damarın da doğuşuna kaynaklık ediyordu (Peters, 1989, s. 246). İkinci grupta yer alanlar da problemin kaynağı olarak İslam'ın asli kaynaklarından uzaklaşılmasını görüyor, zamanla İslam'a eklenmiş İslam dışı inanç ve uygulamalara vurgu yapıyor ancak problemin çözümü konusunda Kur'an'ı yeni bir perspektiften yorumlayarak aklı, Kur'an'ı anlamının merkezi kılavuzu olarak kullanmayı öneriyorlardı. İslam ülkelerinin geri kalmışlığının temelinde Müslümanların müptela oldukları kadercilik hastalığını görüyorlardı (Hatipoğlu, 2010, s. 77).

Cemaleddin Afgani ile sembolleşen bu çizgi, “Önceleri askeri ve politik açıdan diğer milletlerden üstün olan Müslümanların daha sonra zayıf ve hareketsiz hale gelmelerinin nedeni, aklı kullanamayışlarıdır.” tezini savunur. Bu teze göre yanlış “cebr” inancı, kaza ve kaderin yanlış yorumlanması, sufizmin olumsuz etkileri İslam dünyasını atalet ve durgunluğa mahkûm etti (Sıddıki, 1990, s. 124).

Müslümanların geriliği fikri, İslam dünyasında, geriliğin kaynağının İslam olmadığı, İslam'ın aslında geçmişte Müslümanların yüce bir medeniyet kurmasını sağladığı ve bunun için Müslümanların tekrar İslam'ın aslına, ilk kaynaklarına dönmesi gerektiği fikri etrafında ciddi ve yoğun bir entelektüel savunma ve uğraşın başlamasına neden oldu.

18. ve özellikle 19. yüzyıl Avrupa'sında, İslam'ın gelişme ve ilerlemeye izin vermediği, Müslümanların geriliğinin kaynağının dinleri olduğu, bu durumdan kurtulma yollarının da İslam'dan vazgeçmeleri olduğu hemen her platformda gündeme getirilen iddialar halini almıştı. Bütün bu iddiaların, İslam dünyasında oluşturduğu etkilerin ve bu iddialara yönelik olarak girilen İslam'ı savunma çabalarının zirvelediği dönem (Cündioğlu, 1994, s. 4), Ernest Renan'ın 1883 Mart'ında Paris Sorbonne Üniversitesinde “İslam ve Bilim” adıyla verdiği konferansla başlayan dönem olmuştur. Renan, bu konferansı İslam'ın bilimsel çalışmalara dönük engelleyici bir tutumu olduğunu iddia ederek İslam ile bilim arasındaki uzlaşmazlığı kendince güçlü bir şekilde vurgulamıştır (El-Behiy, 1997, s. 86).

Ernest Renan Sorbonne'da verdiği “L'İslamisme et la Sciesce” adlı konferansında şu sözleri sarf eder:

“Zamanımızda olup biten şeylerden az çok haberi olan herkes, Müslüman memleketlerin bugünkü geriliğini, İslamlıkla idare edilen memleketlerin inhitatını, kültürlerini ve terbiyelerini yalnız bu dinden alan ırkların fikir bakımından sıfır durumda oluşlarını açıkça görmektedir (Cündioğlu, 1994, s. 5).

Renan, İslam dünyasının geriliğini ve çöküşünü doğrudan İslam dinine bağlamaktadır. Konferansının devamında, Müslümanların geri kalış nedenlerini Müslüman toplumları rencide edecek şekilde açıklamayı sürdürür:

“Doğu’ya ve Afrika’ya gitmiş olan herkes, hakiki bir müminin kafasının ister istemez dar ve bir nevi çemberle kasılı olduğunu ve bu çember yüzünden o kafanın bilime mutlak surette kapalı, bir şey öğrenmek ve yeni bir fikre açılmak kabiliyetinden mahrum bulunduğunu hayretle görür.

Müslüman; Allah’ın, tahsili ve şahsi liyakati hesaba katmaksızın ikbal ve iktidarı dilediği kimseye verdiği iman ettiği için, öğrenimi, bilimi, Avrupa’nın fikir ve maneviyatını teşkil eden her şeyihor görmektedir.

İslamlık; ruhani ve cismaninin birbirine kaynaması, bir akidenin tahakkümü, insanlığa vurulan zincirlerin en ağırdır. İnsanlık zekâsı için İslamlık yalnızca zararlı olmuştur. İslam, fethettiği ülkeleri insan kafasının rasyonel gelişmesine elverişsiz bir saha haline getirdi.” (Cündioğlu, 1994, s. 6).

Bu cümlelerle Renan, İslam’la bilim ve felsefe arasında derin bir engelin olduğunu, İslam’ın kaza ve kader inancının aynı zamanda Müslümanları bilim ve felsefe yapmak yeteneğinden mahrum bıraktığını iddia ediyordu. Renan’ın iddialarına göre Müslümanların geriliğinin tek kaynağı dinleriydi ve dinlerinden kurtulmadıkları sürece gerilikten de kurtulmaları mümkün değildi. Renan, İslam’ın bilime ve felsefeye daima eza ettiğini, hem bilim hem de felsefeyi boğduğunu iddia ediyordu.

Renan’ın İslam ve Müslümanlara dair verdiği nihai hüküm netti: Müslümanların ayırt edici vasfı bilim düşmanlığıdır. Ayrıca Renan iddialarından çıkan bir başka sonuç da bugünkü durumun arızı bir durum olmadığı, Müslümanların geçmişinde de övünülecek hiçbir durumun söz konusu olmadığı, bilim adına gösterilebilecek birkaç örneğin de zaten Müslümanlara ait olmadığı, dolayısıyla Müslümanların geçmişlerine bakarak ümit var olabilecekleri hiçbir şeyin olmadığı idi.

Peki Müslümanların bu durumdan kurtulmalarının yolu neydi? Renan’ın bu soruya cevabı açıktı: Müslümanlar kendilerini geri bırakan bağdan yani İslam’dan kurtulmalı ve zihinlerine vurulmuş bu “ağır zinciri” koparıp atmalıydılar. Renan, meşhur konferansından iki ay sonra, Cemalettin Afgani’nin reddiyesine yazdığı cevapta şöyle diyordu:

“Gerçekten öyle sanıyorum ki Müslüman memleketlerini kalkındırıp uyandıracak olan şey İslamlığın kendisi değil, onun zaafa düşmesi olacaktır. (...) Müslümanı dininden kurtarmak, ona yapılabilecek en büyük hizmettir. İçinde nice iyi unsurlar bulunan Müslüman milletlerin, kendilerine ağır gelen bu boyunduruktan kurtulmalarını temenni etmekle kendileri için kötü bir dilekte bulunduğumu sanmıyorum” (Cündioğlu, 1994, s. 7).

Renan’ın bu iddiaları İslam dünyasının birçok yerinde büyük tepkilere neden oldu. İslam dünyasının pek çok bölgesinden birçok düşünür Renan’ın bu iddialarına “Reddiyeler” ile karşılık verdi. Neredeyse ciddi bir külliyatın oluşmasına neden olan “Reddiyeler” dikkatle incelendiğinde “İslamcılık” akımının ana temalarını rahatlıkla görebiliriz. Bu anlamda, bütün bu saldırılar karşısında ortaya çıkan tavır, bir savunma tavrı ve dili olmuştur. Cündioğlu’na göre “Reddiyeler” dikkatle incelendiğinde bunlarda dört ana tezin işlendiği görülecektir:

1. İslam dünyası her bakımdan tam bir çöküş yaşıyor. Ancak bunun sebebi İslam değildir.
2. Müslümanlar yakın zamanlara kadar büyük ve ihtişamlı bir medeniyetin sahibi idiler ve bu medeniyetin dayanağı da İslam’dı.
3. Dolayısıyla İslam akla, bilime, düşünceye ve terakkiye mani olamaz.
4. Müslümanları bu çöküşten kurtaracak olan şey ise yine dinleridir (Cündioğlu, 1994, s. 8).

Bu temel iddialara bakıldığında aslında reddiyelerin, ilk dönem İslamcılarının hemen hepsinin temel söylemleriyle bağdaştığını da görürüz.

Reddiyeler aslında bir savunma hikâyesinin delilleridir. İslam dünyası, kendine yönelik kültürel saldırılar karşısında refleksini reddiyeler aracılığı ile ortaya koymaya çalışmıştır. Bu anlamda İslam dünyasının farklı bölgelerinde yazılmış olmalarına rağmen hemen bütün reddiyelerin temel tezi ortaktır. Yukarıda Cündioğlu'nun tespitleri çerçevesinde ortaya koyduğumuz bu temel tezler, İslamcı çevrelerce geliştirilip yaygınlaştırılmış, diğer yandan bu tezler aracılığıyla İslam, bir düşünce ve fikir akımı olarak varlık kazanmaya başlamıştır (Türköne, 1994, s. 45).

Reddiye geleneği içinde en meşhur olanı, Namık Kemal'in "Renan Müdafaaanamesi (İslamiyet ve Maarif)" (Kemal, 1962) isimli eseri ile Cemaleddin Afgani'nin 18 Mayıs 1893 tarihinde Jorunal des De'batı isimli gazetede Renan'a cevap olmak üzere yayımladığı makaledir. Tıpkı Ahmet Midhat Efendi'nin *Nizâ-ı İlm ü Din*'de Draper için yaptığı tenkitlerin bir benzerini Renan'a yapan Namık Kemal, Batı düşüncesinde popüler olan bir tarza yani İslâm medeniyetine kıyaslamacı ve indirgemeci bir mantıkla bakan Avrupalı entelektüellere itiraz eder. (Şamlıoğlu, 2020, s. 147)

Namık Kemal ve Cemaleddin Afgani'nin reddiyeleri, her iki ismin İslamcılıkla irtibatları hesaba katıldığında önem taşımaktadır. Namık Kemal'in "Renan Müdafaaanamesi" dikkatle incelendiğinde burada güçlü bir ahlaki-dini yönün varlığı rahatlıkla dikkati çekecektir (Mardin, 2008, s. 359). Ayrıca hiç de alttan almayan, Renan'ın bilgisizliğiyle istihza eden bir polemik metni vardır karşımızda. Bu açıdan metin, Yeni Osmanlılar ve İslamcılık ilişkisi bağlamında da önemli bir metindir.

Cemaleddin Afgani'nin Renan'a cevabı da benzer temaları işlemekle birlikte daha güçsüz ve savunmacı bir metin olarak değerlendirilir. Bunun nedeni, Afgani'nin bir ilim adamından çok bir hareket adamı olarak politik niyetlerinin daha baskın olmasıdır.

Afgani'nin Renan'a cevabı, ilk kez Cemil Meriç tarafından Türkçeye çevrilip "Hareket" dergisinin Kasım 1972 tarihli 83. sayısında kısmi olarak yayımlanmıştır (Cündioğlu, 1994, s. 34). Daha sonra Cemil Meriç'in "Umrandan Uygarlığa" isimli eserinde de hem Namık Kemal'in "Renan Müdafaaanamesi"nden hem de Afgani'nin makalesinden söz edilmiştir (Meriç, 2010, s. 66). Hatta Cemil Meriç, her iki metni de karşılaştırır ve "Namık Kemal'in Müdafaaanamesi taarruz, Cemaleddin'in mektubu teslimiyet. Namık Kemal öfke ve küçümseyiş, Cemaleddin terbiye ve makyevalizm." diyerek her iki düşünürle ilgili hükmünü verir (Meriç, 2010, s. 69). Dolayısıyla İslam dünyası, doğrudan İslam'a ve Müslümanlara yapılmış bu olumsuz propagandalar karşısında bir savunma hattı ve dili oluşturarak bu propagandalara cevap üretmeye çalışmıştır. "Renan Konferansı" ile zirveye çıkan iddialara "Reddiyeler" yoluyla karşılık verilmeye çalışılmış; tüm bu karşılık ve savunma çabaları İslam'ı yalnızca bir din olmanın dışına çıkarmış, İslam'a bir fikri akım ve siyasal hareket niteliği kazandırmıştır.

Aslında 18. ve 19. yüzyılda Batı ve İslam dünyası için söylenebilecek anahtar kelime "karşılaşma" olabilir. Doğu ile Batı'nın karşılaşması, 18. ve 19. yüzyılın başında tüm akıl yürütmelerin kaynağıdır. Karşılaşma, çıplak hakikati afişe etti. Hakikat, tüm yakıcılığı ile çok açık ve netti. Batı "ilerlemiş", "kalkınmış" ve "üstün"; Doğu ise "geri" ve "zayıf". Neden? Neden Batı ilerlemiş, kalkınmış ve üstündü; Doğu geri ve zayıf? Dolayısıyla Doğu nasıl ilerleyebilir ve Batı'yı nasıl yakalayabilirdi? 18. ve 19. yüzyılın tüm fikri ve siyasi yönelişlerinin kaynağında bu iki soruya verilmiş cevaplar ve bu cevapların farklılığı vardır. Karşılaşmanın ortaya çıkardığı çıplak hakikat, beraberinde bir dizi soru ve sorgulamayı getirmiş; bu soru ve sorgulamaların ürettiği fikir yürütmeler İslamcılığın bir siyasal hareket olarak mayalanışının temelini teşkil etmiştir.

Sonuç

Söz konusu olan, bir kriz durumudur. Ve Müslüman toplumlar, yaşadıkları bu kriz durumuna İslam'dan hareketle çözüm bulmaya çalışmışlardır. İslam toplumlarının geri kalmışlığı, Batı sömürgeciliği, yenilmişlik, parçalanmışlık ve esaretin doğurduğu kriz haline bir çözüm olarak,

bakışlar yeniden Kur'an'a yönelmiştir. 18. ve 19. yüzyıl, direniş hareketleri ile var olmuş; yeni İslami oluşumlar ya da klasik adlandırma ile ihya, ıslah ve tecdit hareketleri, 18. yüzyılda başlayıp 19. yüzyılda ağırlaşan bu kriz durumuna bir cevap olarak doğmuştur. Bu hareketler; akli kullanmayı, yeniden İslam'ın aslına dönmeyi, içtihat kapısını açmayı, ittihad-ı İslam fikrini, kriz durumuna cevap olarak formüle etmişlerdir (Nafi, 2012, s. 38). Geriliğin ve çöküşün nedenlerini işgal güçlerinde aradıkları kadar İslam'a sonradan bulaşmış bid'at ve hurafelerde de aradılar. Bu bağlamda tembelliği, akli kullanmamayı, cebriyye ve kaderiyyeyi, içtihat kapısının kapalı oluşunu esaret ve geriliğin nedeni olarak gördüler (Nafi, 2012, s. 37). Bu dönemde Müslüman düşünürlerin, içtihat kapısının açılması ve aklin kullanılmasıyla ilgili artan talepleri, bir yenilenme istek ve arayışının göstergesidir. Kriz anları, bazen düşüncelere, kurumlara yeni bir atılım gücü kazandırır. 19. yüzyılda modernleşmenin tüm kurum ve değerleriyle İslam dünyasına girişi, Müslüman düşünürler için de bir yenilenme isteği ve atılım gücü oluşturmuştur. Aslında yenilenme istek ve arayışı, hem Müslüman düşünürlerin hem de Batıcı aydınların ortak hareket noktasıdır. Müslüman düşünürler, yenilenmeyi İslam'ın bidat ve hurafelerden arındırılarak aslına döndürülmesinde görürken Batıcılar, eski kültür ve medeniyete ait olan her şeyi yeni olanla değiştirmekte görmüşlerdir. Bu açıdan 19. asrın temel uğraşısı yenilenmek olmuştur. Müslüman düşünürler yeninin kaynağını eskide ararken Batıcı aydınlar yeninin kaynağını Batı'da aramışlardır. Her iki kesim için de var olan durum sürdürülemez ve kabul edilemezdir. Var olmanın ve varlığını sürdürmenin yolu "yenilenmek"tir. Bu yanıla Batı'nın askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel gücü karşısında kendisini savunmasız hisseden Müslüman kitleler, İslamiyet'in "ekmel din" olduğu inancından güç alarak önemli bir mevzi kazanmışlardır. İslam, onlara güçlü bir meşruiyet, mevzi ve kimlik kazandırmış; uğradıkları bozguna karşılık onur arayışına İslam'dan karşılık bulmuşlardır. Bu itibarla İslam, geleneksel kalıpların dışına taşarak Batı, Batılı ideolojiler ve savaş aygıtlarının karşısına çıkarılmıştır.

19. yüzyılın sonlarına doğru İslam dünyasının her yerine "İslami uyanış" damgasını vurmuştur denilebilir. Ancak İslam'a dayanan bu uyanış, bir yanıla dinsel bir yanıla da siyasal nitelik taşımaktadır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Hindistan'dan Akdeniz havzasına kadar bütün Müslüman halkların öncüsü düşünürler, Müslüman toplumların geriliği aşmalarının yolunu İslam'ın dini, ahlaki ve toplumsal değerler sistemi olarak yeniden canlandırılmasında görmüşlerdir (Subaşı, 2003, s. 137).

Özetle söylemek gerekirse İslam'ın siyasallaşmasında Batı ve sömürgecilik karşıtlığı önemli bir yere sahiptir. İslam'ın siyasal nitelik kazanmasında, emperyalizme karşı kitleleri mobilize etmenin önemli bir aracı olarak İslam'ın seferber edilişinin büyük payı vardır. İslam, bir yandan antiemperyalist bir ideolojik karakter kazanırken diğer yandan Kur'an ve sünneti yeniden yorumlayarak içinde yaşanan duruma onun genel ilkelerinden cevaplar bulma arayışlarının kaynağı olmuştur (Akdoğan, 2003, s. 8 – 19).

Denilebilir ki 19. yüzyılda İslam dünyasında gözlemlenen dini orijinli hareketlerin temel amacı, İslam'ı yeniden topluma ve siyasete hâkim kılmak, Batılı fikir ve düşünce akımlarının ve Batılı kurumların İslam'daki karşılığını üretip, bir boyutuyla İslam'ı modern bir ideolojiye benzer biçimde sistemleştirmek olmuştur (Akdoğan, 2002, s. 2-21).

Kaynakça

- Akdoğan, Y. (2000). *Siyasal İslam*. Şehir Yayınları.
- Akdoğan, Y. (Aralık, 2002). Siyasal İslam'dan Muhafazakâr Demokratlığa, *Bilgi ve Düşünce Dergisi*, (3), 17-23.
- Akdoğan, Y. (Mayıs, 2003). Değişim Ama Nasıl?, *Bilgi ve Düşünce Dergisi*, (8), 18-20.

- Cündioğlu, D. (1994) Cemalettin Afgani (Elektronik Sürüm) *Haksöz Dergisi* (35-36).
<https://www.haksozhaber.net/okul/cemaleddin-afgani-568yy.htm>
- Çağlayan, S. (2010). *Müslüman Kardeşlerden Yeni Osmanlılar'a İslamcılık*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Dursun, D. (1992). *İslam Dünyasında Dayanışma Hareketleri*, Ağaç Yayıncılık.
- El-Behiy, M. (1997). *İslami Direniş ve Islahat* (İ.Sarmış Çev.) (2.bs.). Ekin Yayınları.
- Ersoy, M. A., (2012) *Safahat* (1.bs.). Ankara Büyükşehir Belediyesi Basın Yayın Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı
- Hobson, J.M. (2008). *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri* (E. Ernest, Çev.) (2. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hüseyin, A. (2006) *Batının İslam'la Kavgası* (M. Karaşahan, Çev.) (2. bs.). Pınar Yayınları.
- Hatipoğlu, İ. (2010) *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*. İz Yayıncılık.
- İslamoğlu, M. (2011). *İslami Diriliş Hareketleri* (3. bs.). Düşün Yayıncılık.
- Karpat, K. (2009). *İslam'ın Siyasallaşması* (Ş.Yalçın, Çev.) (3.bs.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kemal, N. (1962). *Renan Müdafaaamesi (İslamiyet ve Maarif)*. Güven Matbaası.
- Mardin, Ş. (2008). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (7. Bs.). İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2010). *Umrandan Uygarlığa* (17. bs.). İletişim Yayınları.
- Mevdudi, (2011). *İslam'da İhya Hareketleri* (4. bs.). Pınar Yayınları.
- Nafi, B. M. (2012) *İslamcılık*. Yarı Yayıncılık.
- Peters, R. (1989). *İslam ve Sömürgecilik, Modern Zamanlarda Cihad Öğretisi*. (A. Bulaç Çev.). Nehir Yayınları.
- Ramazan, T. (2005). *İslami Yenilenmenin Kökenleri Afgani'den el- Benna'ya Kadar İslam Islahatçıları* (A. Meral, Çev.). Anka Yayınları.
- Sıddıki, M. (1990) *İslam Dünyasında Modernist Düşünce* (M. Fırat ve G. Korkmaz, Çev.). Dergah Yayınları.
- Subaşı, N. (Temmuz, Ağustos 2003) “İhya” “Tecdid” ve “İslah”ın, Modern Kullanışları. *Tezkire Dergisi* (33) 130-153.
- Şamlıoğlu, K. (2020). *Tanzimat Yeniliğinin Retorik Problemleri*. Kesit Yayınları.
- Türköne, M. (1991). *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. İletişim Yayınları.
- Türköne, M. (1994). *Cemaleddin Afgani*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.